

INHOUD

Twee sprookjes	7
Meer over Bruno Lattes	21
Ravenna	47
Les neiges d'antan	57
Drie apologiën	79
Daar, aan het eind van de gang	103

Twee sprookjes

Vele, vele jaren geleden, toen ik klein was, woonde er in Ferrara een joodse juffrouw die lelijk noch arm noch dom noch oud was, niet bijzonder aantrekkelijk zou je kunnen zeggen maar ook niet te versmaden, voor wie de ouders nog geen man hadden kunnen vinden, hoe vreemd dat ook mag lijken. Vreemd? Ja, vreemd. Binnen onze gemeenschap was dit destijds in alle opzichten een uitzondering. Meestal maakte men gebruik van de netwerken van verwanten, maar ook de bijeenkomsten van de vrouwenvereniging konden in dit verband heel nuttig zijn, of de dansfeesten die met Poerim werden gehouden in een paar zaaltjes van het godshuis in de via Mazzini of in de hal van de joodse bewaarschool in de via Vignatagliata, feesten waarbij fluisterende, in dichte rijen langs de wanden gezeten matrones als decor fungeerden, of anders wel de brieven die men in de moeilijkste gevallen rabbijn doctor Castelfranco verzocht te schrijven aan zijn collega's in de naburige steden in Emilia, Romagna en de Veneto: hoe dan ook, op een goed moment kwam de ware Jakob toch altijd voor de dag. Niemand hoefde te wanhopen. Had de markt geen bruidegom opgeleverd, dan kwam Lohengrin van verre aanzeilen: om te zien, zich te laten zien, en vrijwel altijd overeenstemming te bereiken.

In 1934 was Egle Levi-Minzi drieëndertig jaar. Waarom ze ongetrouwd was gebleven zou ik niet met zekerheid kunnen zeggen. Als enig kind woonde ze bij haar bejaarde, tamelijk

welgestelde ouders, en op bepaalde uren van de ochtend en de middag was ze altijd samen met hen aan de wandel in de straten van het centrum (de hele stad kende het praktisch onafscheidelijke trio, dat al bijna spreekwoordelijk was geworden). Wat ik ervan weet is dat sinds haar ouders waren begonnen rond te kijken op zoek naar een mogelijke schoonzoon, de grootste bezwaren altijd waren opgeworpen door háár, degene om wie het ging. Haar weigerachtigheid zal wel te maken hebben gehad met een wat ziekelijk verlangen om kind en maagd te blijven, een overdreven gehechtheid aan haar oude vader en moeder. Of misschien ook met de invloed die ze ongemerkt had ondergaan in de woelige tijd waarin ze volwassen werd (dat wil zeggen de tijd van de beruchte fascistische knokploegen, waarmee de onze in sommige opzichten vergelijkbaar is), een diepe indruk die haar in de jaren daarna belette naar andere soorten mannen te kijken... Hoe het ook zij, het is een feit dat voor Egle Levi-Minzi, telkens wanneer ze voor de keus stond, deze niet goed was, die ook niet, die, alsjeblieft, en die, spaar me. De grote mond, waarvan de hoeken toch al een tikje somber omlaag wezen, vertrok tot een grimas, de oogleden met de dunne wimpers werden even geërgerd neergeslagen over de droevige, vochtig-bruine irissen van haar sefardische ogen, en de laatste aanbieder werd bijgeschreven op de steeds langere lijst van afgewezenen.

~

Heel anders was haar houding medio '35, in juni van dat jaar geloof ik, tegenover een aanbieder die van veel verder kwam dan Bologna, Ravenna, Mantua, Rovigo, Padua of Venetië. Het was een Rus, liever gezegd een Oekraïner. De zevenentwintigjarige zoon van ouders die ook niet zo jong meer waren. Hij heette Yuri, Yuri Rotstein.

Het gezin was in de zomer van het jaar daarvoor van Odesa naar Triëst gereisd en met de trein aangekomen in Ferrara, waar ze voorlopig hun intrek hadden genomen in een hotelletje tegenover het station. Maar al vóór Jom Kippoer hadden ze een kleine woning, gratis uiteraard, in een pand aan de via Vittoria dat van oudsher aan de gemeenschap behoorde. Ze hadden asiel gevraagd, en gekregen. Bovendien was de vader, vanwege zijn vertrouwdheid met de godsdienstige gebruiken en zijn volmaakte beheersing van het Hebreeuws in woord en geschrift, dadelijk aangesteld als *sjammes* en als assistent van de *chazan* – die hij soms zelfs verving – bij de ochtenddienst op sabbat, bij eenvoudige begrafenis en bij de rituele slachting van vee. In een paar maanden tijds waren ze dus al geïntegreerd. Ze spraken langzaam Italiaans, met hier en daar merkwaardig holle, byzantijnse klanken: niet volmaakt natuurlijk, maar zonder meer doeltreffend. De eerste keer dat ze naar het bureau van de gemeenschap waren gekomen had de vader, ook uit naam van de andere twee, iets gezegd over ‘Erets’, over Amerika...

Vader en zoon leken op elkaar. Allebei lang, veel langer dan de gemiddelde bezoeker van de Duitse sjoel, en hetzelfde soort gezicht: smal, hoekig, mager, met uitstekende jukbenen waarboven een paar blauwe, scheve moezjieknoogjes schitterden. De moeder daarentegen was klein van stuk, dik, rond; met haar witte, onder de kin vastgeknoopte omslagdoek zag ze eruit als een dienstmeid of een boerin.

Maar wat de aanwezigen het meest trof, zowel beneden in de ruimte voor de mannen als boven op de vrouwengalerij, was de onmiskenbare waardigheid van alle drie, de natuurlijke, roerende ongedwongenheid waarmee ze, in ruil voor een paar kleine diensten, gasten wisten te blijven. Het was niet of ze wilden zeggen: ‘We zijn tenslotte allemaal gelijk, geloofsgenoten, broeders, dus is dit huis ook het onze.’ Helemaal niet. Zoals ze daar zaten, in het godshuis, alle drie

stil, ingetogen, zonder aanstoot te geven met vertoon van Asjkenazische buitenissigheden (de vader nog in kaftan, met een dun, gelig baardje en vrome lokken van dezelfde kleur die bij zijn oren onder zijn ronde hoed uit kwamen; de moeder met haar boerse omslagdoek; maar de zoon in een keurig westers pak van grijze stof), leken ze maar één ding te willen: de gemeente overtuigen van hun vaste voornemen zo snel mogelijk weg te gaan. Als ze maar éven mochten blijven, de tijd kregen om op adem te komen. We hoefden ons geen zorgen te maken, zodra ze uitgerust waren zouden ze weer de wijde wereld in trekken.

Ze trokken echter niet verder de wereld in. En zo zijn hun namen, onder die van de honderddrieëntachtig Ferrarese joden die in de winter van '43-'44 naar Duitsland werden gedeporteerd, terechtgekomen op de grote gedenksteen aan de gevel van het Israëlitische godshuis in de via Mazzini.

Maar al met al is hun verhuizing van het oosten naar het westen niet voor niets geweest. Egle Levi-Minzi kreeg een zoon: het kind waarvan ze in datzelfde godshuis plotseling de lokroep had gehoord toen ze zoveel jaar geleden, op een zaterdagavond in mei, door het hek van de vrouwengalerij van de Duitse sjoel naar de grote zaal vol mannen keek.

Het was een kwestie van een paar seconden geweest.

Alle mannen hadden het oog gericht op opperrabbijn doctor Castelfranco, in afwachting van zijn plechtige inzet van de slotzege, de *berakot*. Allemaal op een na, die Oekraïense jongeman die een paar maanden geleden was geïmmigreerd. Hij keek over zijn schouder omhoog naar de vrouwengalerij, met prachtig blauwe, lachende ogen, uitnodigend, wild. Tja, waarom zou ze niet samen met hém een kind krijgen? had Egle Levi-Minzi ineens gedacht, als ontwakend uit een lange

verdooving. Het was duidelijk dat de jongen niet háár groette maar de oude boerin naast haar, zijn moeder. Maar waarom zou ze zich niet van de domme houden en zijn glimlach, zijn korte groet op dezelfde manier beantwoorden? Hij was een arme vreemdeling. Jong, verscheidene jaren jonger dan zij, nog amper volwassen. Maar arm. Zonder een eigen huis. Zwervend. Zijn ouders konden in de via Vittoria blijven, in de kleine woning waar de gemeenschap hen had ondergebracht. Maar hij... Het was de moeite waard het te proberen. Te zien hoe hij zou reageren.

Ze had geglimlacht. Een handgebaar gemaakt.

Na een korte aarzeling had de ander met twee vingers tegen de rand van zijn hoed getikt, met een lichte buiging.

Beslist, het was de moeite waard geweest. Het kind dat Egle Levi-Minzi kreeg was werkelijk bijzonder: een levendig, intelligent, bazig, heel mooi jochie, waarin de weinigen van ons die de vernietigingskampen en de rest overleefden en in '45 weer bijeenkwamen, niet meer verdeeld in mannen en vrouwen en over verschillende synagogen maar allemaal samen in de Italiaanse sjoel, de personificatie zagen van het leven dat altijd weer eindigt en opnieuw begint. Hij heet Yuri: Yuri Rotstein, tegenwoordig een lange, magere, hoekige man met scheve blauwe ogen die fonkelen boven zijn scherpe jukbenen. Hij woont nog altijd samen met zijn moeder, alleen met haar, voorgoed, in hun grote huis in Ferrara.